

3. Релігійні конфлікти на теренах України та їх природа

Релігійні конфлікти різної за давності, різного типу, сили і масштабу, що явно чи латентно пронизують українське суспільство, не виникли спонтанно і не закинуті штучно – вони закономірно породжені цілим комплексом причин: соціально-історичних, геополітичних, етнонаціональних, мовно-культурних, церковно-канонічних, соціально-психологічних тощо. Аксиоматичний для суспільствознавства висновок, що в суспільстві, яке опинилося на зламі історичних епох і перебуває у стані самотрансформації, соціальні конфлікти є природною й необхідною формою розвитку і перетворень, а відтак – закономірно вразять і релігійну сферу, дуже непросто приймався релігієзнавчою спільнотою і ще важче – богословськими, церковними, мирянськими колами. Пануюче серед пробудженого загалу відчуття «неправильності», «ненормальності», «патологічності» міжконфесійної борні і церковних розколів не могло і не бажало поступитися раціонально-аргументованому «закономірно», «необхідно», «детерміновано», «тільки так і може бути», за яким безжальними свідками стояли світова історія й новітні процеси у геополітичному оточенні.

Конфлікти у релігійно-церковній сфері постали віддзеркаленням збуреного, розшарованого, аномічного, втягнутого у реформаційні та глобалізаційні процеси соціуму; стали специфічним проявом відчайдушного зіткнення різних соціальних сил, політичних ідеологій та еліт, альтернативних геополітичних і геоконфесійних інтересів, ціннісних систем, розбіжних етнокультурних взірців і менталітетів.⁴³²

Для України, як і інших перехідних соціумів, найбільш хворобливі і кризо-генні релігійні конфлікти не були і не могли бути «суто релігійними», а генерувалися як феномени складної етно-політико-релігійної природи, невід’ємні складові політичних, державотворчих, національних, духовно-світоглядних процесів. Не випадково для їх аналізу науковці зазвичай вдаються до термінів «етноконфесійні», «етнорелігійні», «релігійно-політичні» конфлікти тощо.

Можна припустити, що найглибші причини генезису і поширення таких конфліктів вкорінені саме у суперечливій природі процесів національного відродження, а водночас і державного, геополітичного, цивілізаційного самовизначення. Після хвилі натхненного ідеалізму, ейфорії від факту національно-державного усамостійнення, вітчизняна наука добігла висновку, що національне відродження є не стільки «сплеском пасіонарності», скільки складним, глибоко суперечливим макросоціальним процесом. Він перебігає як результуюча дія двох взаємовиключних тенденцій: з одного боку, самоорганізації етносу, а з іншого – його загрозливої дезінтеграції, внаслідок самовияву численних утворюючих його субетнічних та субкультурних

⁴³² Див.: Арістова А.В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання: Монографія. – К., 2007.

спільнот; а відтак актуалізує усі за давніми й новітні внутрішньо- та міжетнічні протиріччя, продукує різноманітні вияви національного, політичного, расового, релігійного екстремізму. Ситуація стає ще гострішою, якщо пробуджена етнічна спільнота історично сформувалася як конфесійно стратифікована. Тоді напруга внутрішньо-етнічних відносин здатна розколоти етнос за регіональними і конфесійними ідентичностями.

Процес сполучення етнічного, політичного та релігійного відродження важко, а то й неможливо вкласти у якісь типові загальні схеми. Та в багатьох випадках можна простежити певну логіку змін: актуалізація політичної свідомості детермінує становлення свідомості національної (у пошуках ідентичності політичної); в свою чергу, актуалізація національної свідомості веде до становлення свідомості релігійної (у пошуках ідентичності етнічної), а відтак – до формування свідомості конфесійно-визначеної (у пошуках ідентичності релігійної).

Слід підкреслити, що перехідний період відзначений надмірно гострою внутрішньополітичною боротьбою, яка генерує і закріплює стереотипи конфліктної свідомості і конфліктної поведінки серед найрізноманітніших соціальних суб'єктів. Разом із політичною поляризацією суспільства, відбувається більш-менш виразний поділ і серед суб'єктів релігійних відносин на прихильників угруповань «правих» і «лівих», ліберальних та консервативних, проєвропейських чи антизахідних. На них покладаються не лише політичні надії, а й сподівання на задоволення цілком конкретних потреб, лобювання власних інтересів у досягненні бажаного статусу чи ресурсів. Політичне розшарування суспільства зачіпає не лише діючі суб'єкти-конфесії, а й охоплює всі рівні внутрішньо-церковної чи деномінаційної структури: церковні еліти, вище і нижче духовенство, кліриків і мирян, спільноту віруючих і біляцерковні кола. За короткий час політичні фронти розкраяли не лише суспільства, а й Церкви практично у всіх країнах колишнього соціалістичного світу.

По сьогодні в українських реаліях, доки зберігається високий рівень політизованості різних сфер життя, розраховувати на ізольованість Церкви від політики – справа марна, а зрощеність політичних і релігійних інтересів не тільки закріплює ті розколи, що вже сталися, а й здатна обумовити нові. Глибинною основою взаємної запотребованості політичних і релігійних структур було і залишається здійснення влади, підпорядкування своєму впливові якомога більшої частини громадян, а разом з тим, легітимізація і цього підпорядкування і цієї влади. В умовах триваючого малоефективного соціального реформування може йтися хіба що про мінімізацію інструментального використання релігійних інституцій задля здійснення певних політичних проєктів (проте видима орієнтація нинішньої української влади на проросійську модель державно-церковних відносин навряд чи потішить надії на деполітизацію релігійної сфери).

Таким чином, на українському ґрунті релігійні (насамперед, домінуючі міжконфесійні) конфлікти набули специфічного змісту. Вони, за влучним

визначенням В.Єленського, стали конфліктами етнічного й геополітичного вибору, зіткненнями розбіжних етнокультурних ідентичностей, «екстраполяцією серйозних відмінностей у поглядах на сутність, форми і шляхи реалізації «українського проекту», які існують в українському суспільстві, на релігійну сферу».⁴³³

Не можна нехтувати й тим, що у перероджуваному суспільстві, разом із розпадом колись цементуючих його економічних, політичних, ідеологічних зв'язків, відбувається і бурхливе творення строкатої мозаїки світоглядів, цінностей, ідеалів – і все те витворює поляризовану громадську думку і свідомість, налаштованість на протиставлення інакшості, не стільки дискусійну, скільки конфронтаційну атмосферу. Така «ментальна конфронтація» теж знаходить своє специфічне втілення в релігійно-світоглядних процесах та їх конфесійному оформленні.

Отже, вивільнення конфліктного потенціалу, що стало характерною ознакою перехідного стану українського суспільства, вплив глобального контексту суспільних перетворень з усіма його суперечностями, історична унікальність багатьох конфліктних процесів та відсутність практичного досвіду управління ними обумовили в сукупності те, що кризові сценарії розвитку подій стали практично неминучими. На рубежі 80-90-х років ХХ ст. саме через конфлікти відбувалося становлення нової структури міжконфесійних відносин та самоідентифікація релігійних суб'єктів; саме конфлікти визначали стрижневий характер духовно-релігійного життя та оголювали вектори його розвитку; саме конфлікти втягували суспільні ресурси у протистояння між віруючими та релігійними організаціями, стаючи проблемами загальнонаціонального характеру.

Відтак, наївними видаються міркування штибу «міжрелігійні та міжконфесійні конфлікти у незалежній Україні перешкоджали нормальному розвитку релігійного середовища». Навпаки, релігійні конфлікти у перехідний період – це і є *вповні нормальний* (у сенсі – закономірний, очікуваний, об'єктивно-обумовлений) *розвиток* релігійного середовища у кризовому суспільстві. Інша річ, що гострота, масштаб та суспільні наслідки релігійних конфліктів значною мірою залежали від ефективності превентивних, правових і політичних заходів, рівня цивілізаційного розвитку країни, дієвості влади та безпосередніх суб'єктів миротворчості. В цьому зв'язку, можна цілком погодитися з висновком професора Бондаренка В.Д., що абсолютну більшість ускладнень, які обтяжили розвиток релігійного середовища в Україні, «у жодному разі не вдалося б оминати, а лише мінімізувати їх наслідки».⁴³⁴

⁴³³ Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002. – С. 416-417.

⁴³⁴ Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – №8. – К., 2004. – С. 5.

Головні вектори напруженості у релігійному середовищі України увиразнюються вже на початку 90-их років ХХ ст. Конфлікти розгортаються на всіх системо-утворюючих рівнях релігійної сфери: від протиборства і конфронтації між конфесіями до проблем і криз внутрішньо-конфесійного розвитку. Історія цих протистоянь, їх обставини, приводи і перебіг, спроби і невдачі їхнього врегулювання досить детально висвітлені в релігієзнавчій літературі. У найзагальніших рисах спектр релігійних конфронтацій охопив:

- Затяжний і гострий конфлікт між православними інституціями, який на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в Україні. Жорстке зіткнення церковних структур та еліт, передовсім розколотих сегментів донедавна єдиної Церкви, як вже зазначалося, стало не просто формою легалізації внутрі-церковних проблем, а виявом назовні глибоких внутрішньо-суспільних протиріч, протилежних політичних і національних інтересів, культурно-історичних і мовних традицій, ширше – орієнтирів цивілізаційного розвитку. Цей конфлікт, зрештою, інституціювався у функціонуванні різних юрисдикцій православ'я – УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ (поряд з якими «у власних нішах» діють кілька десятків інших, відносно ізольованих православних відгалужень). Чи не найболючим питанням, яке набуло виняткового політичного і геоконфесійного значення, стає канонічна легітимація новоутворених православних Церков, їх визнання з боку Вселенського Православ'я, міжнародних релігійних організацій та розбудова відносин із ними, як з рівноправними партнерами. Існуючий донині і, без сумніву, пролонгований у ближнє майбутнє, міжправославний конфлікт актуалізував націє-буттєву проблему розрізнення *Українського Православ'я* і *Православ'я* в Україні.
- Черговий спалах конфлікту між Православною (УПЦ МП) і Греко-Католицькою Церквами (УГКЦ), який на початок ХХІ ст. вже налічує тривалу, понад 400-літню, історію. Це – найбільш за давнєне протистояння, яке сягає своїм корінням кінця ХVІ ст., і настільки глибоко позначилося на бутті українського народу, що фактично змінило його етногенез, спричинило не тільки міжцерковну, а й запеклу внутрішньо-національну борню. Трансльовані через покоління конфесієфобії, взаємні звинувачення і образи, прагнення покарати один одного за історичну кривду, ідеологеми «тріумф-поразки», перетворення «уніатського питання» на політичний ультиматум у зовнішніх стосунках Росії, Ватикану й України – все це свідчить про те, що екуменічний діалог між РПЦ, УПЦ МП і УГКЦ є проблемою, спрямованою у майбутнє.

Останнім часом хронічної напруженості набули відносини між Православною і Римо-Католицькою Церквами (адже остання також постала як історичний суперник Православ'я на українських землях). Звісно, що розпад СРСР та відкриття його неосяжного простору для душпастирської,

місіонерської, прозелітичної роботи, не могли не спонукати західне християнство до активного розширення своєї присутності на Сході та рішучих євангелізаційних проєктів. У свою чергу, в очах проросійської православної церковної (і політичної) еліти діяльність Ватикану на українських теренах постає не просто як експансійна Східна політика на «канонічній території РПЦ», а значно гостріше – як виклик «історичним російсько-українським зв'язкам», єдиному «православному корінню», всій ідеології та діяльності Православ'я. Відтак комунікація між церквами здійснюється за логікою «паритетної відповіді» запеклих конкурентів. То ж в Україні Православ'я і Католицизм стали дійсно історичним «випробуванням» одне для одного, але найперше вони стали випробуванням на свою «християнськість».

- Третій вектор напруги – історично-успадковані та нововиниклі суперечності між православними і протестантськими конфесіями. Динамічний розвиток протестантизму, відродження і швидка розбудова цілої низки деномінацій, сильно постраждалих у тоталітарну добу, інтенсивне включення протестантських Церков у суспільну діяльність, їх місіонерська гіперактивність тощо – закономірно потягли за собою загострення стосунків із Православними Церквами, які несподівано для себе побачили в особі протестантів сильних і дієвих конкурентів. До честі протестантських деномінацій слід зауважити, що більшість з них посідають позицію, відкриту до спілкування, діалогу і спільного служіння в суспільстві. Провідні вітчизняні науковці справедливо вказують на те, що саме традиційний український протестантизм (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти) може стати важливим чинником міжконфесійної злагоди, «підґрунтям екуменізму», оскільки саме ці конфесії, знаючи часи жорсткого зовнішнього тиску, надзвичайно цінують релігійну свободу, прагнуть зберегти релігійний мир і міжконфесійну толерантність.⁴³⁵
- Наступний напрям релігійних протистоянь – православно-ісламські міжконфесійні конфлікти у південних регіонах України, головно між двома домінуючими конфесіями: ДУМК (Духовним Управлінням мусульман Криму) та УПЦ МП. Етнокультурна клаузація двох найбільших етнічних спільнот в Криму (слов'янського і кримськотатарського населення), напружені міжнаціональні стосунки, високий рівень ксенофобії щодо тюркомовних етносів, складнощі і проблеми адаптації кримських татар до принципово нових суспільних умов на автохтонній території, процеси політизації та радикалізації мусульманської спільноти тощо – все це чинить потужний конфліктогенний вплив на міжконфесійні відносини в кримському соціумі. Новітні події свідчать про посилення кризових процесів у мусульманській уммі, що не сприяє нормалізації

⁴³⁵ Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К., 2004. – С. 187.

міжконфесійних і державно-церковних відносин, як в АР Крим, так і в Україні загалом.

- Ще один тип конфліктних відносин витворився між традиційними і нетрадиційними для України конфесіями, переважно іноземного походження, котрі демонізовані до рівня украї небезпечного фактору, здатного підірвати традиційні духовні цінності та патріотичні почуття, спотворити національний менталітет. На відміну від перелічених вище конфліктів, детермінованих значною мірою історичними, етнонаціональними, політичними чинниками, цей тип протистояння культивується здебільшого самими Церквами, їх непримиримістю в питаннях догматики, культу, методів проповідування та місіонерської активності, принципів організації, прийомів навернення і утримання неофітів тощо. В умовах глобального поширення конкурентно-ринкових відносин не тільки на економічну, а й на політичну, культурну, релігійну сферу, модерновий виклик неорелігійних течій дійсно став істотним подразником для традиційних Церков. Неорелігійні (найперше неохристиянські) конфесії успішно продемонстрували свою ефективність і конкурентоспроможність, універсалізм і технологізацію, досвід менеджменту і комунікації, роботи в мікрогрупах, персоналістичного підходу. Затавровані як виразники чужих національних ідей, культур, духовності, чужорідних глобальних ідеалів, вони, попри те, реалізували себе як успішні соціальні проекти. Відтік до їх лав віруючого населення став, серед іншого, маркером розчарування у традиційних церквах, які, стурбовані власним організаційним і політичним улаштуванням, втягнуті у міжконфесійні чвари, забували про пересічного вірянина з його життєвими проблемами і духовними запитами.
- Релігійно-кризові процеси, розколи, міжінституційні конфлікти охопили і внутрішньо-конфесійний рівень. Їх проявом стали, наприклад: внутрішня роз'єднаність УАПЦ; гострі конфлікти між різними духовними центрами і управліннями в мусульманському середовищі; непримиренні стосунки між різними іудейськими центрами; серйозні невирішені проблеми між УГКЦ та РКЦ України; організаційні поділи протестантських деномінацій тощо.

Заплетений вузол релігійний конфліктів і проблем набув уже певної сталості. Гострота і непримиренність первісних протистоянь у більшості регіонів стихла; конфлікти набули помірно-хронічного характеру, а їх суб'єкти виробили певні норми співіснування. В інформаційному полі звинувачення у «кривавій бойні», «розкольництві» і «зраді Церкви» змінилися риторикою про «гуманітарну катастрофу», «величезну трагедію», «заблудлих братів і

сестер».⁴³⁶ Понад те, динаміка міжконфесійних стосунків стає чимдалі більше прогнозованою: реакцію релігійних інституцій та їх очільників на поточні або очікувані події зазвичай можна передбачити, зміст взаємних звинувачень нерідко «прочитується» ще до їх оприлюднення.

Вагомою перепорою для конструктивного міжконфесійного спілкування лишається та обставина, що кілька генерацій служителів церкви, виплеканих у непримиренних світоглядних протистояннях як зі світською культурою, так і з іншokonфесійними інституціями, наразі не сприйняли досвіду толерантного спів-буття, міжцерковного спілкування і діалогу. Стереотипи конфліктної свідомості долаються надзвичайно важко, особливо по відношенню до «колишніх своїх». (Так, чимало священнослужителів та єпископів, виплеканих у надрах Українського екзархату Російської Православної Церкви, перейшовши до лав УПЦ-КП та УАПЦ, демонструють відчайдушну нетерпимість до «матірної» церковної структури; а представник різних центрів сегментованої мусульманської умми легше сідають за один стіл із православними, аніж разом один із одним).

Конфліктологічний підхід вимагає оцінювати конфліктність релігійної сфери не тільки у структурному, а й у процесуальному вимірі, себто розглядати її в динаміці, в еволюції, як специфічний суспільний процес, що має власні темпоральні, просторові, соціетальні характеристики. Аналіз змін, що сталися в Україні за останні два десятиліття, дає підстави висувати, що на різних стадіях суспільного розвитку центр найгостріших конфліктних стосунків зміщувався, виводячи на авансцену різних акторів великого поліконфесійного театру. Разом з тим, змінювалися і якісні характеристики релігійних конфліктів – їх предмет, форми перебігу, ступінь сполученості з політичними, національними, соціокультурними процесами.

Так, у **1989-1991 роках** основний центр конфліктних протистоянь – це масштабний православно-грекокатолицький конфлікт, який вразив Галичанські області України. Саме в цей період відбувається процес інституційної розбудови Української Греко-Католицької Церкви та відвоювання нею власної етноісторичної ніші. Підкреслимо, що стрижневим змістом відродження УГКЦ на автохтонних теренах став факт її соціальної і правової легалізації, перетворення із церкви «катакомбної» на суспільно-визнану, себто якісна зміна самого способу її буття. Не випадково, процес відновлення церковно-інституційної мережі УГКЦ мав справді вибуховий характер: за три роки (1989-1991 рр.) кількість організацій зросла від 138 напівлегальних осередків до 2,5 тис. повноправних громад (майже у 18 разів (!), і таких темпів поширення не знала жодна з православних Церков). У подальшому, ця виняткова динаміка різко уповільниться, набуде усталеного характеру і впишеться у середньостатистичні показники приросту релігійних

⁴³⁶ Див.: Виступ Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира на Соборі єпископів Української Православної Церкви Московського Патріархату (Київ, 21 грудня 2007 р.) // http://orthodox.org.ua/uk/robochi_materiali/

організацій 5-8% на рік,⁴³⁷ а від 2005 р. ще спаде і нині становить лише 1,8%.⁴³⁸ Розвиток інфраструктури первинних релігійних організацій УГКЦ мав чітко окреслені регіональні межі: на початок 2000 р. 96,9% від загальної кількості громад УГКЦ припадало саме на Західний регіон, (причому майже половина з них (45,6%) були зосереджені у Львівській області, інша половина (44,5%) – у Тернопільській та Івано-Франківській⁴³⁹), і саме тут був наочно продемонстрований один із найвищих рівнів релігійної активності на посткомуністичному просторі взагалі.⁴⁴⁰

Про те, що конфлікт між УГКЦ та УПЦ МП був найзапеклішим свідчить хоча б той факт, що на початку 90-их рр. м. ст. 85 % випадків відкритих протистоянь між віруючими припадало саме на протистояння православних і греко-католиків.

У цей же період перебігає активний процес переорієнтації православних громад в автокефальному напрямі, особливо в тій же Галичині, а також на Волині, Буковині та Наддніпрянщині.

Наступні роки (1991–1994 рр.) означили найскладніший період релігійного життя, коли рівень насиченості суспільства конфліктними міжконфесійними і внутрішньо-конфесійними протистояннями сягнув найвищої концентрації. Зміна державного статусу України і трансформація всієї системи державно-конфесійних відносин потягли за собою не тільки напівстихийну реалізацію свободи віросповідання, релігії і церкви, але й інтенсивне зрощення релігійної і політичної сфер.

Безумовно, з-поміж усіх фактів релігійного життя найбільшого суспільно-політичного резонансу набуло утворення в червні 1992 р. Української Православної Церкви Київський Патріархат, яка деякий час (до грудня цього ж року) презентувала себе єдиним виразником ідей автокефального руху. Втім, виникнення організованої опозиційної течії всередині УПЦ КП та відтворення на її основі третьої самостійної церковної структури зі старою назвою УАПЦ (яка фактично конституювалася у вересні 1993 р.) засвідчило остаточний розкол православного середовища. Цей розкол по сьогодні зберігає роль стрижневого протиріччя в системі релігійних відносин.

Предмет міжконфесійної напруги еволюціонував разом із розвитком релігійної мережі: переділ церковного майна і реалізація потреб у культових

⁴³⁷ Церковно-релігійна ситуація в Україні: стан та тенденції розвитку // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 5.

⁴³⁸ Інформаційний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій (2009) «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні» // www.risu.org.ua/ukr/resources/otherresources/informzvit/

⁴³⁹ Церковно-релігійна ситуація в Україні: стан та тенденції розвитку // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 14.

⁴⁴⁰ Див.: Історія релігії в Україні: у 10-ти т. – Т. 10: Релігія і Церква років незалежності України / За ред. проф. А.Колодного. – Київ-Дрогобич, 2003. – С. 34.

спорудах, боротьба між різними групами духовенства і особисті антипатії церковних очільників, недосконалість чинного законодавства і фактична дискримінація різних конфесій місцевими адміністраціями, політизація релігійної діяльності і відверті процерковні інтереси політичних еліт тощо.

Надзвичайну релігійну активність на початку 90-их років м. ст. демонстрували не тільки традиційні для України конфесії, вкорінені в культурі, історії, менталітеті етнічних і субетнічних спільнот, назагал поійменованих «українським народом», а й чимало дрібних деномінацій та неорелігійних угруповань. Одним із проявів релігійної активності стає жорстке, часто силове зіткнення різних конфесій або їх антисоціальна, деструктивна діяльність («Велике Біле Братство»⁴⁴¹).

Співіснування численних конфесій (а їх кількість сягнула на той період шести десятків), що потерпали від фінансової, майнової, храмової незабезпеченості, організаційних проблем, нереалізованості правового статусу, в умовах поляризованого, політично, етнічно і культурно сегментованого суспільства, витворювало конфліктогенне середовище, чий дестабілізаційний потенціал був вповні усвідомлений лише з бігом часу.

Слід зазначити, що процеси політизації релігії, відверті спроби політичного маніпулювання віруючою частиною електорату чи не найбільше зруйнували ідеологему соціальної ролі Церкви, як інтегруючого і консолідуючого націю чинника в українських реаліях. Спектр політичних сил, зацікавлених у використанні релігії, був настільки широким, що до середини 90-их років м.ст., по суті, не спостерігалось особливої зацікавленості політичних гравців у залагодженні міжконфесійних конфліктів та виробленні конструктивної програми стабілізації релігійно-церковного життя.

Крім того, соціологічні дослідження, що цими роками велися в Україні, підтвердили безпосередній зв'язок ескалації конфліктних відносин із процесами релігійної ідентифікації населення, зокрема обранням церковного чи позацерковного перебування у вірі. Дані, отримані ще на початку 90-их років ХХ ст., виразно засвідчили – міжцерковні конфлікти є найдієвішими чинниками серед тих, що стримують інтерес молоді до релігії.⁴⁴² До речі, схожого висновку добігли соціологи і десятиріччя потому, спростувавши міф про те, що позацерковність є наслідком невизначеності мотивації значної частки українців, нездатності адекватно зорієнтуватися у поліконфесійному середовищі, церковних розколах і новоутвореннях. Виявилось, що у своїй більшості позацерковні віруючі-християни мали досить чітко сформульовані мотиви свого вибору.

Період 1995–1999 рр. був позначений виразною тенденцією до зменшення гострої конфронтації та поступової нормалізації церковного життя.

⁴⁴¹ Гучне закінчення його активної легальної діяльності та закінчення разом з тим доби масових силових протистоянь на релігійному ґрунті, власне, і визначило 1994 рік як межовий між різними періодами.

⁴⁴² Перебенесюк В.П., Бекешкіна І.Е. Соціальні конфлікти і молодь. – К., 1994. – С. 30.

На зміну попередньому десятиліттю, з його «вибухом поліконфесійності» (за період 1988-1996 рр. кількість конфесій збільшилася мало не в 4 рази) та інтенсивним зростанням релігійної мережі, прийшов час відносної стабілізації конфесійної структури. Темпи приросту релігійних громад спадають: якщо у 1988-1990 роках кількість громад збільшувалася щороку в середньому на 32%, то в 1992 р. – цей показник менше 8%, а в 1993-1998 роках – не перевищує 5-6%.⁴⁴³

Конфесії зосередилися на вирішенні організаційних, кадрових, майнових, фінансових, господарчих, юридичних, просвітницьких завдань, активно освоювали нові напрями і сфери діяльності, санкціоновані українським законодавством (від культурно-освітньої роботи до міжнародних контактів, від підприємницької й господарської діяльності до доброчиння та медіа-технологій). В царині міжконфесійних відносин закріплюється модель «неконструктивного співіснування»: релігійні інституції зайняті в основному своїми внутрішніми справами, а толерантні кроки назустріч і поодинокі спільні акції слугують найперше для самопрезентації, аніж задля справи соціального консенсусу.

Про відносне пом'якшення конфліктності на межі ХХ-ХХІ ст., порівняно з попередніми роками, свідчать і об'єктивні статистичні дані. Якщо на початку 90-их рр. м.ст. кількість поселень, де точаться відкрите протиборство між вірними різних віросповідань, перевищувала 1,5 тис., то у 1994-95-их роках – їх кількість зменшується до 800, а в 1996 р. – скорочується до 300. Наступного року спостерігається короткочасний сплеск – ситуацію в 446 населених пунктах було визначено як «гостру», втім, вже в 1999 р. тодішній Президент України висловлює занепокоєння ситуацією у 350 поселеннях, а невдовзі – Держкомрелігій повідомить про певну напругу лише у 97 населених пунктах Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей.⁴⁴⁴

Ще одним свідченням на користь пом'якшення конфліктності стало зменшення кількості порушень законодавства про свободу совісті (у всякому разі зафіксованих). Статистика свідчить: у 1992-1993 рр. щорічна кількість порушень перевищувала 500 випадків, у 1996 – трохи більше 200; у 1998 – 127. Причому, якщо на початку 90-х років м.ст. лєвова частка зазначених порушень припадала на регіон протистояння православних і греко-католиків, то в кінці 90-х питома вага таких порушень знизилася до 44 %.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності // Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз. – Вип. 2. – К., 2004. – С. 37.

⁴⁴⁴ Новиченко М. «Гарячі точки»: проблема та її врегулювання // Людина і світ. – 2000. – № 9. – С. 50.

⁴⁴⁵ Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – С. 304.

Безупинно, хоч і з меншою мірою напруги та політичної імпресії, точиться боротьба навколо питання щодо здобуття автокефалії. Протистояння різних православних структур, кожна з яких переслідувала власні цілі та інтереси, за умов політизації релігійно-церковного середовища тягло за собою, за висловом проф. О.Н.Сагана, «кількаразову зміну державної парадигми» у питанні про самостійність православної Церкви.⁴⁴⁶ Разом з тим, міжцерковні конфлікти зберігають свою гостроту у площині відносин між ієрархами і стають настільки персоніфікованими, що дедалі частіше характеризуються як «конфлікти осіб».⁴⁴⁷ Релігійне середовище, де завжди були значущими харизматична особистість, взірці особистого авторитету і благочестя, ставало сприятливим ґрунтом для ескалації конфліктних відносин між ієрархами на ближнє оточення і паству.

У 1996 р. за ініціативою світської влади створюється Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦРО) з метою урегулювання державно-церковних відносин, до якої тоді увійшли не лише 14 християнських церков та деномінацій, а й мусульманські та іудейські центри. Втім, задекларовані завдання цієї інституції так і не були зреалізовані. У 1997 році підписано Меморандум християнських конфесій про неприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах, який, звісно, не зменшив ідеологічне протистояння. Конфесії облишили з'ясовувати стосунки шляхом вуличних зіткнень і перейшли до політичних засобів боротьби.

Своєрідною точкою відліку нового етапу розвитку міжконфесійних стосунків можна вважати **2000-ий рік**. Суспільне піднесення, пов'язане із відзначенням двохтисячоліття Різдва Христового, вплинувши на діяльність, політичну та громадську оцінку основних християнських конфесій, фактично завершило регіональну, політичну, майнову, соціодемографічну конфігурацію провідних конфесій. Увиразнилося протистояння двох різних за своєю суттю моделей Православ'я – Українського і Московського, що почасти пояснювало безплідність тривалих спроб налагодити об'єднавчий процес між УПЦ КП та УАПЦ, УПЦ МП і УАПЦ. Після наївно-оптимістичних сподівань кінця ХХ ст. утверджується думка, що утворення об'єднаної національної Православної Церкви «на підставі визнання винятковості однієї з конфесій і згуртування навколо неї інших християнських течій практично і теоретично неможливе».⁴⁴⁸ Замість численних проектів об'єднання православних у єдину церковну структуру починаються пошуки реалістичних моделей цивілізованого улаштування поліконфесійної сфери, універсальних ціннісних засад співпраці і взаємодії різних церков, деномінацій, релігійних центрів, віруючих.

⁴⁴⁶ Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – С. 714.

⁴⁴⁷ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999. – С. 235.

⁴⁴⁸ Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За загальною редакцією А.Колодного, П.Яроцького, О.Сагана. – К., 2001. – С. 39.

На цей період припадає конституювання міжконфесійних спілок та об'єднань, які з різною мірою дієвості прагнули скоординувати зусилля конфесій у культурних, соціальних, добродійних та інших проектах. Серед них: Нарада християнських церков України (січень 2003 р.), яка об'єднала глав п'яти християнських церков різних конфесій; Українська міжцерковна рада, утворена 2003-го року протестантськими деномінаціями; Міжрелігійна рада СНД (березень 2004 р.), що координує співробітництво духовних лідерів на міжнародному рівні; Українська Асоціація релігійної свободи, до якої діючі в Україні конфесії увійшли за їх бажанням тощо. Від 2005 р. з'являються місцеві ради Церков, котрі відіграють роль консультативно-дорадчих органів при місцевих органах влади, причому «деякі з них мають чітко виражений екуменічний характер».⁴⁴⁹

Після 15 років суперництва за майно та паству, боротьби в ідеологічному та інформаційному полі, конкуренції за політичне лобі і громадську довіру християнські Церкви починають консолідуватися. Українська громада мала змогу відчутти цю консолідацію на Майданових подіях 2004 року. Втім, сподівання на переддень «діалогічного режиму» функціонування релігійної сфери в Україні, початок освоєння технологій урегулювання міжконфесійних і міжцерковних непорозумінь виявилися марними. Політизація релігійної сфери, зрощеність церковних та політичних інтересів і еліт виявилася міцнішою за інтереси громадянського миру. Нинішня ситуація, яка в черговий раз нагадує про циклічність соціального розвитку, в політичному аспекті виглядає відлунням процесів клерикалізації російської владної вертикалі, а в релігійному – ренесансом неоімперської геополітики Російського Православ'я.

Від 2006 року починається нова стадія в розвитку релігійної ситуації – відбувається поступове переміщення фокусу найбільшої міжконфесійної напруженості в країні на територію АР Крим. Зокрема, процеси розколу донедавна монолітної мусульманської спільноти Криму, наростання розбіжностей між Духовними Управліннями мусульман України та Криму (ДУМУ і ДУМК), а від недавнього часу і новоствореним Духовним Центром мусульман Криму (ДЦМК), автономізація помітного числа мусульманських громад від традиційних духовних і політичних центрів, інституалізація міжнародних ісламських мережевих структур радикального типу, визрівання цілого комплексу внутрішньоісламських протиріч – все частіше розглядаються в контексті реальних загроз для національної безпеки.

Наростання напруженості у поліконфесійному кримському соціумі є об'єктивною і наразі стійкою тенденцією, специфічним проявом глибоких і численних проблем хронічного характеру. Серед чинників конфліктогенного характеру доцільно виділити: 1) соціально-економічні, державно-політичні, міжнаціональні, правові проблеми регіону (тобто чинники позарелігійного порядку), які впливають на масову та

⁴⁴⁹ Кисельов О. Екуменічна ситуація в Україні у контексті Центральної та Східної Європи // <http://www.risu.org.ua/ukr/study/>

індивідуальну свідомість, соціальну активність і протестний потенціал віруючих кримчан, зумовлюють політизацію і радикалізацію соціорелігійного простору; 2) власне релігійні чинники, насамперед проблеми і кризи внутрішньо-конфесійного розвитку, ідеологічні й політичні протиріччя між найкрупнішими конфесіями, етноконфесійні відмінності мусульман, конкуренція за отримання і розподіл допомоги від зарубіжних релігійних центрів, вплив релігійних процесів і конфліктів загальноукраїнського контексту; 3) потужні зовнішні геополітичні, ідеологічні, інформаційні впливи різного характеру, зокрема політична активізація світової мусульманської умми та Російського Православ'я, перехрестя в Криму стратегічних інтересів зарубіжних держав та ін.

Останнім часом, серед 58 офіційно зареєстрованих віросповідних напрямів, в Автономії діють 50, причому питома частка нехристиянських громад – найвища в Україні. Відмітною є і динаміка зростання релігійної мережі: якщо за весь період незалежності за середньо-українськими показниками вона виросла в 4,5 рази, то в Криму – в 33 рази. Недавні прогнози щодо усталення темпів розбудови релігійної інфраструктури в АРК виявилися помилковими: від 2006 року відбувається черговий сплеск у зростанні мусульманської мережі, причому в сегменті офіційно незареєстрованих громад (за 4 роки кількість таких громад зросла з 14 до 602). На теперішній час у мусульманському середовищі Криму конкурують три релігійно-ідеологічні доктрини, що розшаровують і дестабілізують спільноту одновірців: «кримський» іслам (що є продуктом історичного етно-культурно-релігійного синтезу), традиційний (салафітський) іслам і радикально-витлумачений іслам (основними носіями якого є експортовані релігійно-політичні угруповання, що віднайшли плідний ґрунт для зрощення своїх ідей серед максималітськи налаштованої молоді).⁴⁵⁰

Протиріччя, що множаться у кримському соціумі, зумовлюють поширення радикальних, опозиційних, протестних настроїв, котрі каналізуються через локальні конфлікти. Тільки в 2006 році кількість масових протестних акцій зросла втричі, порівняно з попереднім роком (від 3047 випадків до 9636), притому акції набували більшої гостроти, іноді переростаючи у силові сутички сторін за участю правоохоронних органів.⁴⁵¹ Високий на загальний конфліктний потенціал регіону підтверджують і соціологічні виміри: понад половина кримчан (51%) відносять Крим до конфліктогенних регіонів і лише третина заперечує це твердження, а соціально-психологічна ситуація характеризується тривожними

⁴⁵⁰ Див.: Кризові процеси в мусульманській уммі Криму: причини та інституційні форми вияву // Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози. Колективна монографія / Відп. ред. Арістова А.В. – К., 2011. – № 57. – С. 131-148.

⁴⁵¹ Москаль Г. Інтерв'ю ТРК Україна [Електронний ресурс] — Режим доступу до тексту: <http://www.ppu.gov.ua/news/5>

очікуваннями у масовій свідомості, непевністю щодо стабільності ситуації в регіоні.⁴⁵²

Головні причини міжконфесійних конфліктів кримчани вбачають: у перенесенні до релігійної сфери політичних і національних суперечностей (26,2%), зіткненні економічних інтересів різних національних груп, що прикриваються релігійними гаслами (25,2%), релігійному фанатизмі, нетерпимості віруючих (10,3%), вибіркового упередженому ставленні влади до різних релігійних організацій (8,5%).⁴⁵³

Маркером наростання радикальних умонастроїв можуть слугувати громадянські й політичні орієнтації мусульманської спільноти: за даними моніторингу, лише половина (50,6%) кримських татар-сповідників ісламу вважають, що мусульманин повинен виконувати всі заповіді Ісламу, лишаючись лояльним громадянином своєї держави. Натомість 20% представників цієї етноконфесійної групи дотримуються думки, що мусульманин мусить прагнути до перебудови держави проживання на ісламських принципах, а 25,6% – домагатися відновлення Халіфату.⁴⁵⁴ Помітний рівень дистанціювання від загальноукраїнського соціуму є переконливим свідченням фактичної неінтегрованості кримськотатарської спільноти в українське суспільство. Соціологічні дослідження засвідчили і її високий протестний потенціал: 65% опитаних мусульман висловили готовність до участі в акціях протесту у випадках образи ісламу, 35% – у разі проявів дискримінації за національною ознакою; 8% вважають можливим застосування сили, у т.ч. терористичних актів, для захисту своїх інтересів. Серед мусульман менше, ніж серед православних, байдужих до іновірних релігійних організацій (13,5%), і водночас найбільше тих, хто ставиться до них негативно чи бореться з ними (10,2%).⁴⁵⁵

Не випадково увага вітчизняних ісламознавців останнім часом прикута до розбудови мережі радикально орієнтованих релігійно-політичних рухів і організацій, серед яких «салафіти» (вагабіти), «Хізб ат-Тахрір аль-Ісламі», «Табліг Джамат», «Аль-іхван аль-муслімун», «Аль-джамаат аль-ісламія» тощо. Йдеться не тільки про кількісне зростання їх осередків та прихильників, активне поширення власної ідеології, цілеспрямовану інформаційну та просвітницьку політику, далекоглядну кадрову стратегію (навчання молоді та просування її в середовище духівництва), а й про початок нового етапу інституалізації цих рухів і організацій – створення паралельних Муфтятів та позиціонування себе як альтернативної політичної сили.

⁴⁵² Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. – К., 2008. – С. 54.

⁴⁵³ Там само. – С. 62.

⁴⁵⁴ Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 5. – С. 5-6.

⁴⁵⁵ Суспільно-політичні, міжнаціональні та міжконфесійні відносини в Автономній Республіці Крим: стан, проблеми, шляхи вирішення. – С. 6.

Якщо врахувати не тільки процеси на Кримському півострові, а й триваюче розшарування мусульманської спільноти на всій території, напружені стосунки між опозиційними на взаєм загальноукраїнськими об'єднаннями – Духовним Управлінням мусульман України (ДУМУ), Духовним Центром мусульман України (ДЦМУ), Київським Муфтіятом – релігійним управлінням незалежних мусульманських громад України, Духовним Управлінням мусульман України «УММА» (ДУМУ «УММА») – є вагомими підстави для висновку, що процеси ескалації соціальної напруженості в мусульманському середовищі – стійкі і спрямовані у майбутнє тенденції.

Думається, що полегшені зітхання про відносну стабілізацію в релігійній сфері і подолання піку міжконфесійної конфронтації є, скоріше за все, передчасними. Релігійні (і особливо міжконфесійні) конфлікти утворюють специфічну категорію конфліктів, які, по суті, не знаходять свого остаточного розв'язання, а відтак рано чи пізно загрожують черговими сплесками. Ба навіть вирішення внутрішніх проблем і досягнення загальносуспільного консенсусу в міжконфесійній царині (що наразі видається утопічним) не зможе унебезпечити українські терени від протиріч і конфліктів у релігійно-церковній сфері. З огляду на те, що кількість конфліктогенних факторів у глобальному світі, здатних провокувати релігійно-політичні й етноконфесійні протистояння, неухильно зростає від кінця ХХ ст., – поліетнічна і поліконфесійна Україна, втягнута в глобалізаційний нурт, наражена на іноцивілізаційні впливи, стане ретранслятором цих протиріч саме через свою поліетнічність і полірелігійність.

Межовість геополітичного становище України, яка не долається, а, навпаки, увиразнюється глобалізаційними процесами, створила умови для формування тут чи не найбільшого «ринку релігій та віросповідань» в Європі. Відтак, релігійні конфлікти на українських теренах не зникнуть у найближчому майбутньому, а лишатимуться викликом загальносуспільній та особистій толерантності. Ніколи за всі історичні часи церковні та релігійні структури не мали таких можливостей для власного утвердження та інституалізації, не знали більшого ступеню свободи і правових гарантій своєї діяльності, аніж у теперішній час, і водночас ніколи не складали вони такого іспиту на відповідність своєму гуманістичному і духовному покликанню.